

**ՅԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ Ե ԽՈՆԱՐԻՄԱՆ ԱՆ ԱԾԱՆՑԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐԻ
ԱՆՑՅԱԼ ԿԱՏԱՐՅԱԼԻ ՁԵՎԵՐԻ ՀԵՏԱԳԱ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ**

ՍԱՐԳԻՍ ԱՎԵՏՅԱՆ

Ինչպես հայտնի է, հին հայերենի **ե** խոնարհման **ան** ածանցավոր բայերը անցյալ կատարյալում (և դրա հիմքից կազմված ժամանակաձևերում) խոնարհվում էին ներգործածն վերջավորություններով (հմմտ. **հասանենմ - հասի** «հասա», **եհաս** «հասավ», **գտանենմ - գտի** «գտա», **եգիտ** «գտավ» և այլն), իսկ միջին հայերենում արդեն սկսում են հանդես գալ կրավորածն վերջավորություններով՝ **հասայ, հասաւ, գտայ, գտաւ** և այլն: Ընդ որում, «միջին հայերենում սկիզբ առած այս երևույթը հետագայում ամբողջացավ ու տիրապետող դարձավ: Այժմ գրական լեզվի երկու հատվածներում էլ բացարձակապես այս կազմությունն է իշխում»¹:

Նկատենք, որ հայոց լեզվի պատմությանը նվիրված աշխատություններում հետազոտողները սովորաբար բավարարվում են նշված քերականական փոփոխությունը արձանագրելով, իսկ դրա բուն դրդապատճառներն ու նախադրյալները, ըստ էության, չեն մեկնաբանվում²: Իհարկե, Յ. Աճառյանը մատնանշում է այն հանգամանքը, որ «գրաբարի մեջ **-այ, -ար, -աւ...** վերջավորությունները մշտապես և կանոնավորապես կրավորականի հատուկ վերջավորություններ չեն, այլ շատ անգամ ծառայում են նաև իբր ներգործական»³: Սակայն տվյալ դեպքում նրա բուն նպատակն է ցույց տալ, որ «միջին հայերենի (և աշխարհաբարի) կատարյալի **-այ, -ար, -աւ** վերջավորությունը իրապես ո՛չ թե կրավորականից ներգործականի անցում է..., այլ լծորդության մասնակի փոփոխություն»⁴: Ուստի Յ. Աճառյանը չի բացատրում, թե վերոհիշյալ հանգամանքը (այն է՝ կրավորածն խոնարհման վերջավորությունների՝ նաև ներգործական սեռի իմաստով կիրառվելը) կոնկրետ ինչպես է նպաստել **ե** լծորդության ածանցավոր բայերի խոնարհման տիպի փոփոխությանը: Դեռ ավելին. նա հին հայերենի անցյալ կատարյալում կրավորածն խոնարհվող, բայց կրավորականի իմաստ չարտահայտող բայերի օրինակների թվում նշում է նաև այնպիսիները (օրինակ՝ **խօսիմ, գողանամ, ունիմ, տանիմ, ուտենմ, երթամ**), որոնք, մեր կարծիքով, չէին կարող նպաստել գրբ. **ե** լծորդության ածանցավոր բայերի (**տեսանենմ, գտանենմ** և այլն) խոնարհման տիպի հետագա փոփոխությանը:

¹ «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», հ. 1, Եր., 1972, էջ 333:

² Տե՛ս **Ա. Այտընյան**, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Եր., 1987, Քերակ. մաս, էջ 70, **J. Karst**, Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen. Berlin, 1970, S. 326-327, **Յ. Աճառյան**, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, Եր., 1951, էջ 250, «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», հ. 1, էջ 332-333, «Հայոց լեզվի պատմական քերականություն», հ. 2, Եր., 1975, էջ 200, **Ս. Ղ. Ղազարյան**, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Եր., 1981, էջ 257:

³ **Յ. Աճառյան**, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 4, Ա, Եր., 1959, էջ 404:

⁴ Նույն տեղում, էջ 405:

ընդ անցյալ կատարյալում:

Այսպես, հազիվ թե **խօսիմ** բայի անցյալ կատարյալի **խօսեցայ** ձևը որևէ դեր խաղացած լինի **գտայ, տեսայ** և այլ միջինհայերենյան ներգործական սեռի ձևերի առաջացման հարցում, եթե նկատի ունենանք, որ **ե** լծորդության պարզ բայերը, կառուցվածքային տեսանկյունից ավելի մոտ լինելով **ի** լծորդության պարզ բայերին (**խօսիմ** և այլն), այդուհանդերձ կրավորաձև խոնարհման (**-այ, -ար** և այլն) չեն անցել: Նմանապես, հիշյալ փոփոխությանը չէին կարող նպաստել վերը բերված **ունիմ, տանիմ** և այլ բայերը:

Կարծում ենք՝ **տեսի > տեսայ** «տեսա», **գտի > գտայ** «գտա» և նման ձևերի փոփոխությունը պայմանավորված է եղել մի կողմից՝ գրբ. **ի** խոնարհման **ան** ածանցավոր բայերի (**մեռանիմ - մեռայ, անկանիմ - անկայ** և այլն), մյուս կողմից՝ **ու** խոնարհման **ն** ածանցավոր բայերի (**հեծնում - հեծայ, քեռնում - քեռայ** և այլն) համաբանական ազդեցությամբ, և դրա համար հիմք են ծառայել հետևյալ նախադրյալները:

Հայտնի է, որ գրաբարում **ե** խոնարհման անցողական բայերը (այդ թվում՝ **ան** ածանցավորները) անցյալ կատարյալի հիմքից կազմվող ժամանակաձևերում ներգործական սեռի իմաստով կիրառվելիս խոնարհվում էին ներգործաձև վերջավորություններով՝ **ի, եր, -, աք, էք (իք), ին**, իսկ կրավորական սեռի կամ կրավորակերպ չեզոք սեռի իմաստով գործածվելիս ստանում էին կրավորաձև վերջավորություններ՝ **այ, ար, աւ, աք, այք (արուք), ան**. հմմտ. **տեսանեմ - ետես** «տեսավ» և **տեսաւ** «տեսնվեց», **սպանանեմ - սպան / եսպան** «սպանեց», **սպանաւ** «սպանվեց» և այլն: Մինչդեռ **ի** խոնարհման անցողական (այսպես կոչված՝ հասարակ) բայերը թե՛ ներգործական և թե՛ կրավորական կամ կրավորակերպ չեզոք սեռերի իմաստներով կիրառվելիս միշտ խոնարհվում էին միևնույն կրավորաձև վերջավորություններով. հմմտ. **ծնանիմ – ծնաւ** «ծնեց» և «ծնվեց», **սկսանիմ – սկսաւ** «սկսեց» և «սկսվեց» և այլն: Բացի այդ, **ի** խոնարհման անանցողական բայերը ևս միշտ ստանում էին կրավորաձև վերջավորություններ և, բնականաբար, միայն չեզոք սեռի իմաստ էին արտահայտում. հմմտ. **անկանիմ-անկաւ** «ընկավ» և այլն⁵:

Հետևաբար, ստացվում էր այնպես, որ **ի** խոնարհման **ան** ածանցավոր բայերը, անկախ բայասեռային իմաստից, անցյալ կատարյալում միշտ հանդես էին գալիս կրավորաձև վերջավորություններով, մինչդեռ **ե** խոնարհման **ան** ածանցավորներից կրավորաձև վերջավորություններ ստանում էին միայն անցողականները, այն էլ՝ միայն կրավորական կամ կրավորակերպ չեզոք իմաստով կիրառվելիս: Բնականաբար, համաբանությունը պիտի փորձեր վերացնել այդ գործառական անհամասնությունը, մանավանդ որ նշված երկու խմբի բայերին միմյանց հետ կապում էին մի կողմից՝ **ան** ընդհանուր ածանցը և խոնարհման արմատական հիմքը, մյուս կողմից՝ դեռևս գրաբարում խոնարհումային փոխանցումներ (այդ թվում՝ **անեմ / անիմ**) ունեցող բայերը. հմմտ. **զիջանեմ**, անց. կատ. **զիջի** և **զիջանիմ**, անց. կատ. **զիջայ** «տեղի տալ, ընդառաջ գնալ, հարմարվել, զի-

⁵ Տե՛ս Վ. Համբարձումյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 2004, էջ 111, Յ. Մ. Ավետիսյան, Ռ. Ս. Ղազարյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 2003, էջ 27-30, Լ. Մ. Խաչատրյան, Գ. Բ. Թոսունյան, Գրաբարի դասագիրք, Եր., 2004, էջ 152:

ջել» և այլն⁶: Բացի այդ, միջինհայերենյան **հասայ, գտայ, իջայ** և այլ կրավորատիպ խոնարհման ձևերի առաջացմանը, անշուշտ, նպաստել է նաև գրբ. **ու** խոնարհման **ւ** ածանցավոր բայերի համաբանական ազդեցությունը, որի համար եղել է հետևյալ նախադրյալը. **ան** ածանցի շեշտագուրկ **ա** ձայնավորի անկումը **ե** և **ի** խոնարհման **ան** ածանցավոր բայերը ինքնըստինքյան մերձեցնում է **ու** խոնարհման **ւ** ածանցավոր բայերին, մանավանդ եթե նկատի ունենանք հին հայերենից ժառանգված **նում / անիմ** և **նում / անեմ** փոխանցումներ ունեցող բայերի առկայությունը. հմմտ. գրբ. **հեծանիմ / հեծնում, հեղձանիմ / հեղձնում, սկսանիմ / սկսնում, թքանեմ / թքնում** և այլն, մյուս կողմից՝ հմմտ. միջին հայերեն **թքնել / թքանուլ, հեծնել / հեծնիլ / հեծնուլ, սկսնիլ**, ինչպես նաև՝ **սկսնում**⁷: Ի դեպ, կարծում ենք՝ նախկին **ի** խոնարհման **ան** ածանցավոր և **ու** խոնարհման **ւ** ածանցավոր բայերի համաբանական ազդեցությունը **ե** խոնարհման **ան** ածանցավոր բայերի վրա ակնհայտ կերպով երևում է հենց միայն այն հանգամանքից, որ միջին հայերենում գրբ. **ե** խոնարհման **ան** ածանցավոր բայերի մի մասը զուգահեռաբար հանդես է գալիս նաև **ի** և **ու** խոնարհման համապատասխան ձևերով. հմմտ. միջին հայերեն **տեսնուլ / տեսնիլ / տեսնել, գտնուլ / գտնել, մտնել / մտնիլ / մտնուլ** և այլն: Իսկ գրաբարի **հասանել** և **անցանել** բայերը միջին հայերենում գերազանցապես հանդես են գալիս որպես **ի** խոնարհման բայեր՝ **հասնիլ** և **անցնիլ**:

Այսպիսով, գրբ. **անեմ / անիմ, նում / անեմ, նում / անիմ** տիպի խոնարհումային փոխանցումներ ունեցող բայերը, իսկ ավելի ուշ՝ **ան** ածանցի **ա**-ի անկումը (որի հետևանքով գրբ. **ան** ածանցը արտաքնապես համընկել է **ւ** ածանցին), կարծում ենք, եղել են այն հիմնական լեզվական գործոնները, որոնք նպաստել են համաբանությամբ **հասայ, տեսայ, գտայ** և այլ կրավորատիպ վերջավորություններով ձևերի առաջացմանը, և դրա շնորհիվ ձևավորվել է **ւ** ածանցավոր բայերի անցյալ կատարյալի խոնարհման մեկ ընդհանուր տիպ: Մյուս կողմից, հնարավոր է, որ հիշյալ փոփոխության դրդապատճառներից մեկն էլ եղել է ձայնավոր նախահավելվածի գործածությունից ազատվելու ձգտումը, որը մատնանշում է Յ. Աճառյանը⁸:

САРГИС АВЕТЯН – Дальнейшее развитие аористных форм древнеармянских глаголов е-спряжения с суффиксом ан. – Древнеармянские глаголы е-спряжения с суффиксом ан, спрягавшиеся в аористе с окончаниями активного типа, в дальнейшем стали спрягаться с окончаниями медиопассивного типа при активном значении. Исследователи обычно довольствовались констатацией этого изменения, но не объясняли его предпосылок и причин. Системный анализ, которому посвящена статья, показал, что ведущую роль сыграла здесь аналогия с глаголами и-спряжения с суффиксом ан и и-спряжения с суффиксом и.

⁶ Այս և հետագա շարադրանքում հանդիպող գրաբարյան ձևերը քաղված են «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հ. 1-2, Վենետիկ, 1836, հ. 1, Եր., 1979, հ. 2, Եր., 1980, Ռ. Ս. Ղազարեան, Գրաբարի բառարան, հ. 1-2, Եր., 2000, աշխատություններից:

⁷ Միջինհայերենյան այս և ստորև բերվող ձևերը վերցրել ենք Ռ. Ս. Ղազարյան, Յ. Ս. Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան, (Եր., 2009) աշխատությունից, տես նաև՝ Յ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, էջ 248:

⁸ Տես Յ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն..., հ. 4, Ա., էջ 405:

SARGIS AVETYAN – Further Development of the Aorist Forms of Old Armenian *ե* Conjugation Verbs with the suffix *աւ*. – As it is known, in Old Armenian the *ե* conjugation verbs with the suffix *աւ* formed the aorist with the help of active endings. However, beginning from the Middle Armenian period the active endings of these aorist forms were replaced by the mediopassive ones, the forms retaining the active meaning. Many scholars have simply referred to this development without attempting to disclose the main premises and motivation for the change.

A systemic analysis of respective forms leads to the conclusion that analogical influence of *ի* conjugation verbs with the suffix *աւ* and of *ու* conjugation verbs with the suffix *ւ* has played a crucial role in transformation of the conjugation under discussion, and the following premises were available: the existence of verbs with parallel conjugations in *-աւեւ*/*-աւիւ*, *-ոււ*/*-աւեւ*, *-ոււ*/*-աւիւ* in Old Armenian and later the loss of the vowel *ա* in the suffix *աւ*, resulting in the formal coincidence of the suffix *աւ* with the suffix *ւ*.